

ESKİ TÜRKÇEDEN ÇAĞDAŞ UYGURCAYA /I/ ÜNLÜSÜ ÜZERİNE

[Araştırma Makalesi-Research Article]

Zemire GULCALI*

Geliş Tarihi: 24.11.2020

Kabul Tarihi: 29.11.2020

Öz

Eski Türkçeden özellikle de Eski Uygurcadan gelen birçok söz ve ibareyi günümüze kadar taşıyan Çağdaş Uygurca, içinde barındırdığı koruyucu özellikleri; ses, biçim ve anlam yönündeki bazı değişiklikleri ile Türk dilinin tarihi dönemlerdeki özelliklerinin araştırılmasında çok önemli bir yere sahiptir. Çağdaş Uygurca kendinden önceki dönemlerle karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklar ses, biçim ve anlam değişimleri yönünden incelenir. Ses değişimleri de kendi içinde ünlü değişimleri ve ünsüz değişimleri olmak üzere ikiye ayrılır. Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya anlamını koruyan ancak ünlü değişimi görülen sözcükler hayli çoktur. Genel Türkçedeki dokuz ünlü Çağdaş Uygurcanın yazı dilinde sekiz harf ile gösterilir. Bu ünlülerin her biri (Eski Türkçeye göre) farklı düzeyde değişimler sergiler, örneğin: Söz başındaki veya ilk hecedeki /A/ ünlüsünün Çağdaş Uygurcada kapalı é sesine dönüşmesi (ayı < éyiq; tañırqa- > téñırqa-); yuvarlaklaşmalar (aruq > oruq; tanu- > tonu-; teşük > töşük); düzleşmeler (beküt- > békit-; tilkü > tülke; onunç > oninç; süzgü > süzge); -AGU > Ay (buzağu > mozay; bilegü > biley); -ev- > -öy- (sev- > söy; evlen-> öylen-) vb. Bu yazımda, Eski Türkçedeki I ünlüsünün Çağdaş Uygurcadaki değişim durumu üzerinde duracağım.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, Eski Uygurca, Çağdaş Uygurca, Ünlü Değişimi, /I/ Ünlüsü.

ABOUT THE /I/ VOWEL FROM OLD TURKIC TO MODERN UYGHUR

Abstract

Modern Uyghur has transmited so many words from the Old Turkish, especially from the Old Uyghur until today. The protective properties and changes in terms of sound, form and meaning of modern Uyghur, it has an important place for researching the characteristics of the Turkish language in historical periods. There are some differences in terms of changes in voice, form and meaning in Modern Uyghur compare with previous periods. Sound changes among these are divided into two as vowel changes and consonant changes. The nine vowels in the general Turkish are spelling with eight letters in the written language of Modern Uyghur. Each of these vowels (according to Old Turkish) exhibits different levels of change. For example: OT. A-/A- > Uyg. é/-é- (ayı < éyiq; tañırqa- > téñırqa-); A-/ -A- > U-/ -U- (aruq > oruq; tanu- > tonu-; teşük > töşük); -U- > -I-/ -A- (beküt- > békit-; tilkü > tülke); AGU > Ay (buzağu > mozay; bilegü > biley); -ev- > -öy- (sev- > söy; evlen-> öylen-) ect. In this article, I will review the status for /I/ vowel in Modern Uyghur according to the Old Turkish.

Keywords: Old Turkic, Old Uyghur, Modern Uyghur, Vowel Changes, /I/ Vowel.

Giriş

Türk dilinin kökeni, yaşı, tarihî dönemleri konusunda araştırmacıların fikir ayrılıkları olsa da Türk dilinin dünyadaki en eski dillerden biri olduğu konusunda görüş ortaklığı sağlanmıştır. Tartışılmalı konular içinde Türk dilinin çıkış noktasının nasıl gösterilmesi gerektiği açısından Altay Dilleri Kuramı'nı kabul edip etmemek önemlidir. Altay dilleri ailesinde yer alan dillerin genetik akrabalığını rededenler Türk dilinin dönemlendirilmesindeki ilk evreyi 5000 yıllık geçmiş olan İlk Türkçe (İng. Pre-turkic) dönemine dayandırırken genetik akrabalığı savunanlar ise Türk dilinin bu dönemde Ana Altaycadan ayrılıp bağımsız bir dil olarak gelişmeye başladığı görüşündedir; böylece başlangıç dönemini kesin olmamakla birlikte M.Ö. 3500'lü yıllara kadar götürmüş olur.

Türk dilini yazılı belgelerle kanıtlayan dönem ise Eski Türkçe dönemidir. Orhon yazıtları, Uygur yazıtları, Yenisey yazıtları, Altay kaya yazıtları ve Kırgızistan yazıtları başta olmak üzere, yeni bulunan yazıtlardaki dil malzemesi her ne kadar kısıtlı olsa da dilimizin yazılı kaynaklardaki ilk biçimlerinin tesbiti için çok önemlidir. Eski Türkçe döneminin ikinci evresi sayılan Uygur dönemindeki dinî içerikli ve din dışı metinlerle Eski Türkçenin sözlük hazinesi yeteri kadar zenginleşmiştir. Kimilerine göre Eski Türkçe dönemine dâhil edilen kimilerine göre ise Orta Türkçe döneminin başlangıcı olarak görülen Karahanlı Türkçesi döneminde, özellikle de 13. yüzyıldan itibaren ortak yazı dili değişerek çeşitli 'lehçelere' ayrılmaya ve günümüz Türk dillerinin temeli oluşmaya başlamıştır. Türk dilinin lehçe /ağz farklılıklarını ilk ortaya koyan yine Kaşgarlı Mahmut olmuştur.

Türk dillerinin 1806'de Christoph Johan Adelung ile başlayıp çağımıza kadar süregelen tasniflerinde, Çağdaş Uygurcanın yeri bazen coğrafi bölge ölçütüne, bazen fonetik ölçütlere göre belirlenmiştir.¹ Ülkemizde yapılan en ayrıntılı sınıflandırma çalışması Talat Tekin'e aittir. Tekin, çalışmasında öncelikle daha önce yapılan tasnifleri kendi değerlendirmeleri ile birlikte sıralar; Tekin'in tasnifinde Çağdaş Uygurca "*tağlıq* grubunun *éğiz* alt grubu" içinde gösterilir (2003: 341). Akabindeki çalışmalardan L. Johanson'un tasnifinde Çağdaş Uygurca "Güney-Doğu kolu" içinde gösterilirken (1998: 82-83); Schönig ise kesin bir sonuca bağlamaz, geniş bir veri tabanı ve farklı ölçütleri sunarak okurları Türk dillerinin sınıflandırılmasının nasıl olmalı veya nasıl yapılmalı gerektiği konusunda düşünmeye sevkeder (Schönig, 1997a, 1997b, 1998, 1999). Son olarak T. Tekin ve M. Ölmez'in birlikte hazırladığı çalışmada Çağdaş Uygurca, Özbekçe ile birlikte "*ayaq/tağlıq*" grubunda verilir (2003: 131). Aynı zamanda Çağdaş Uygurca ve Özbekçe, Çağdaş Türk Dilleri üzerindeki çalışmalarda Kuzey-Doğu Uygur-Karluk grubu Türk dilleri kategorisinde de ele alınmaktadır.

Uygurlar dillerini; Orhon Türkçesi, Eski Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Harezmi Türkçesi ve Çağatay Türkçesinin devamı olarak görür. Çağatay Türkçesi döneminin ilk evresi ve klasik dönemleri Özbekler ve Uygurlar için ortak iken özellikle klasik sonrası yani son döneminde Ebulgazi Bahadır Han ve diğerlerinin eserleri Özbek edebî dilini; Nizarî, Gumnam Hırkıti, Muhammet Sadık Kaşgarî, Zelili, Nöbiti, Molla Şakir, Bilal Nazım'ların eserleri ise Uygur edebî dilini temsil etmeye başlamıştır. Bir başka ifadeyle söylemek gerekirse Özbek, Uygur ve diğer boylar tarafından ortak kullanılan Çağatay Türkçesi, 17. yüzyıldan itibaren bu edebî dili kullanan halkların kendi canlı diline doğru yönelmesi ile ayrılmaya yüz tutmuştur (HZUT 1, 89-90). Çağdaş Uygurcada görülen ses özellikleri veya değişimleri de özellikle bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır.

Çağdaş Uygurca kendinden önceki dönemlerle özellikle de Eski Uygurca dönemi ile karşılaştırıldığında ortaya çıkan farklılıklar ses, biçim ve anlam değişimleri yönünden incelenir. Ses değişimleri de kendi içinde ünlü değişimleri ve ünsüz değişimleri olmak

¹ Örneğin, Radloff: "Orta Asya lehçeleri"; Samoyloviç: "*tağlıq* grubu (Çağatay, Güney-Doğu)"; Ramstedt: "Doğu grubu"; R. Arat: "*tağlıq* grubu /Şark"; Doerfer: "Güney-Doğu veya Uygur grubu" vd.

üzere ikiye ayrılır. Genel Türkçedeki dokuz ünlünün (uzun ünlüler hariç) Eski Türkçe döneminden beri var olduğu kanıtlanmış ve kabul görülmüş bilgilerdendir. Bu ünlülerin her biri (Eski Türkçeye göre) farklı düzeyde değişimler sergiler. Örneğin; söz başındaki veya ilk hecedeki /A/ ünlüsünün Çağdaş Uygurcada kapalı *é* sesine dönüşmesi (*ayı* < *éyiq*; *tañırqa-* > *téñırqa-*; *sarıq* > *sériq*); yuvarlaklaşmalar (*aruq* > *oruq*; *tanu-* > *tonu-*; *teşük* > *töşük*); düzleşmeler (*beküt-* > *békit-*; *tilkü* > *tülke*; *onunç* > *oninçi*; *süzgü* > *süzge*); -AGU > Ay (*buzağu* > *mozay*; *bilegü* > *biley*); -ev- > -öy- (*sev-* > *söy-*; *sevinç* > *söyünç*; *evlen-* > *öylen-*) vb. Günümüzde Türk toplumlarının kullandıkları alfabelerden kimileri bu dokuz ünlünün hepsini göstermek için farklı harfler içerse de kimi alfabeler buna müsait değildir. İşte Uygurların kullanmakta oldukları -Arap alfabesi temeline kurulan Çağdaş Uygur alfabesi- *ı* ve *i* seslerini aynı harfle göstermekte, telaffuzda fark edilmesine rağmen Uygur Latin alfabesinde her iki ses sadece tek harfle, *i* ile yazılmaktadır. Örneğin; *qiz, béliq, bir, alim; kiyim, bilim, sekkiz* (قىز، بېلىق، بىر، ئالىم؛ كىيىم، بىلىم، سەككىز). Belirtme durum eki ise kalın ünsüzlerden sonra bile ince ünlülü telaffuz edilir: Örneğin; (telaffuza göre yazı çevirimi): *qızımni, séni, xatasını; birni*.

Eski Türkçede olduğu gibi Türkçede de *ı* ve *i* ünlülerinin her ikisi 'düz (dudak durumuna göre), dar (ağzın açılış durumuna göre)' ünlü kategorisindeyken dilin durumuna göre ise '*ı*→ kalın' ve '*i*→ince' ünlü olarak ayrılır. Çağdaş Uygurcada yazıda *ı* ünlüsü yok ve *i* ünlüsü ise 'düz, dar, ince' ünlülerle aynı gruptadır. Çağdaş Uygurcada *é* ve *i* ünlüleri tek başına söylendiğinde koşulsuz şartsız 'ince/ön' ünlü olarak telaffuz edilir fakat söz içinde veya ek aldığıda ise kalın veya ince ünlülere bağlı olarak telaffuzda farklılık gösterir (*ilgek, éyiq; éğir; qır* vb). Bu yüzdendir ki *é* ve *i* ünlülerine 'ara ünlüler' denir.

İ ünlüsünün tarihî dönemlerdeki ve şu anki özellikleri konusunda Uygur dilciler arasında farklı görüşler mevcuttur. Kimi dilciler Orhon Türkçesinde ve Eski Uygurcada olduğu gibi Çağdaş Uygurcada da kalın *ı* ünlüsü olduğunu savunurken kimi dilciler Eski Türkçedeki kalın *ı* ve ince *i* ünlülerinin Çağdaş Uygurcada birleşerek tek *i* fonemini oluşturduğunu ileri sürer. Ünlü Uygur dilci Mirsultan Osmanov'a göre, *ı* ve *i* fonemlerinin ayrı olduğunu kanıtlayan deliller ne Eski Türkçede ne de Çağdaş Uygurcada vardır; Çağdaş Uygurcada bir tek *i* fonemi mevcut olup *ı* ve *ı* ise varyantlarıdır, anlam değiştirme özelliği yoktur (Osmanov, 1990: 30). Çağdaş Uygurcada *ı* ve *i* ünlülerinin bir kelimedeki söyleniş durumunu bilmek için söz konusu kelimeye kalın sesli ve ince sesli ekler eklenerek ayırt edilebilir:

sériq (söyleniş: *sériq*) → *sériq+lıq; sériq+lar, sériq+qa;*
iç- → *iç-mek, iç-im+lik*.

Fakat bazı sözler var ki hem kalın sesli hem de ince sesli ek alabilir (türemiş şekiller, telaffuz biçimine göre yazıldı):

iş "iş": *iş+qa* "işe", *iş+le-* "işlemek";

iz "iz": *iz+lar* "izler", *iz+ğa* "ize"; *iz+de-/le-* "aramak";

til "dil": *til+e-* "dilemek", *til+da* "dilde",

il-: *il-gek* "ilik, ilmek yeri"; *il-ğan* "ilikleyen", *il-sa, il-dur, il-ğur* "kapının iç taraftaki kilidi", vb.

"Hazırkı Zaman Uyğur Edebiy Tili Tavuşlıriniñ Akustikiliq Tetqiqati" (1992) adlı çalışmada, Çağdaş Uygurcadaki içinde *i* fonemi olan 100'den fazla hece incelenerek bu fonem üç varyanta ayrılmıştır (HZUT 2, 742):

ince varyantı → *i*¹: *irade, ini, min-ip, yil, kim, bilek;*

dil ortası varyantı → *i*²: *çlg-* "bağlamak", *tillm* "dilim", *sller, blr, slz, zll, pll* "fil";

kalın/dil ardı varyantı → *i*³: *sıñıl* "küçük kız kardeş", *mıñ* "bin", *dımax* "geniz", *qılıq* "huy, davranış", *bıx* "filiz", *sıñış-* "sinişmek".

Yukarıda kısaca Çağdaş Uygurca yazı dilindeki *i* ünlüsü ve söz içindeki ses özelliklerine değinilmiştir. Çalışmamın devamında ise esas olarak Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya

anlamını ve genel biçimini koruyarak gelen -içinde /I/ ünlüsü barındıran- sözcüklerdeki /I/ ünlüsünün değişim durumu ele alınacaktır (Çağdaş Uygurcadaki örnekler telaffuz durumuna göre Türkçe alfabe ile gösterilmiştir).

1. Yuvarlaklaşmalar (I < U)

1.1. Söz başındaki veya ilk hecededeki yuvarlaklaşmalar:

Eski Türkçe kelimelerin ilk hecesinde bulunan *I* ünlüsü, Çağdaş Uygurcada genel olarak kendini korur. Bazı örneklerde kelime gövdesinde bulunan dudak ünlüsünün yuvarlaklaştırıcı etkisiyle *I* > *U* olduğu görülür. Örneğin:

ET. <i>bıgım</i> “boğum; eklem”	ÇUy. <i>boğum</i> “boğum; eklem; hece; (dial.) küçük kız veya erkek kardeş (Kumul)”
<i>bıltır</i> “geçen yıl”	<i>bultur</i> . Krş. ÇUy. <i>baldur</i> “erken, önce”
<i>bitig</i> “yazı, mektup, kitap”	<i>pütük</i>
<i>bitikeçi</i> “yazıcı, katip”	<i>pütükçi</i>
<i>bitil-</i> “yazılmak”	<i>pütül-</i>
<i>yımşaq</i> (~ <i>yumşaq</i>) “yumuşak”	<i>yumşaq</i>

Bazı örneklerde ise gerileyici büzüşmeye uğrayarak *I* > *U* olduğu görülür. Örneğin:

<i>sınuq</i> “kırık, parçalanmış”	<i>sunuq</i>
<i>sınuq</i> “kırık şey” (DLT)	<i>sunuq</i>
<i>sidük</i> “idrar”	<i>süydük</i>
<i>tilkü</i> “tilki”	<i>tülke</i>
<i>yılğun</i> “ılgın”	<i>yulğun</i>
<i>yitür-</i> “kaybetmek, yitirmek”	<i>yüttür-</i>
<i>yinçü</i> “inci”	<i>ünce</i>

Yukarıdaki örneklerde ilk hecede bulunan *I* ünlüsünün yuvarlaklaştığı tespit edilmiş olup bu yuvarlaklaşmalar genellikle gerileyici ünlü benzeşmesi ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle gerçekleşmiştir. Ancak DLT (199/100a)’de geçen *sigil* “sivil” sözünün Çağdaş Uygurcada yuvarlaklaşarak *sögel* biçimine dönüşmesinin nedeni belirsizdir. Yalçın’ın çalışmasında “ET. ilk hecede bulunan *i* ünlüsünün Karluk grubu Türk lehçelerinde yuvarlaklaştığına dair herhangi bir örnek tespit edilemediği” ifade edilmiştir (Yalçın, 2013: 197). Oysa burada sıraladığımız örnekler bu kapsamda değerlendirilebilir.

1.2. İlk hece dışındaki yuvarlaklaşmalar: -*I*-, -*I* > -*U*-, -*U*

(1) Söz içi ve söz sonundaki *I* ünlüsünün yuvarlaklaştığı örneklerin çoğunun ilk hecedeki yuvarlak ünlünün etkisiyle gerçekleştiği görülür. Örneğin:

ET. <i>boyın</i> “boyun”	ÇUy. <i>boyun</i>
<i>bulıt</i> “bulut”	<i>bulut</i>
<i>çuluq</i> “çulluk”	<i>çulluq</i>
<i>oprı</i> “obruk, çukur”	<i>opur</i>
<i>oqı-</i> “okumak; çağırmak”	<i>oqu-</i>
<i>oqıt-</i> “okutmak”	<i>oqu-</i>
<i>qurı-</i> “kurumak”, <i>qurt-</i> “kurutmak”	<i>quru-</i> , <i>qurut-</i>
<i>soğı-</i> “sovumaq”	<i>soğu-</i>
<i>soğıq</i> “soğuk”	<i>soğuq</i>
<i>süçig</i> “tatlı”	<i>çüçük</i> “ekşi, lezzetli”

<i>toqı-</i> “vurmak; dokumak”	<i>toqu-</i> “dokumak; uydurmak”
<i>toqıt-</i> “kazdırmak, çaktırmak; dokutmak”	<i>toqut-</i> “dokutmak”
<i>udı-</i> “uyumak”, <i>udıt-</i> “uyutmak”	<i>uyu-</i> , <i>uyut-</i>
<i>unut-</i> “unutmak”	<i>unut-</i>
<i>üşı-</i> “üşşüme”	<i>üşşü-</i>
<i>üşık-</i> “don, ayaz”	<i>üşşük</i>
<i>yorit-</i> “yürütmek”,	<i>yürüt-</i>

(2) Yuvarlaklaşmaların bazılarının ise söz içindeki dudak seslerinin *-b, p, m, v-* etkisiyle oluştuğu görülür. Örneğin:

ET.	ÇUy.
<i>kamış</i> “kamış”	<i>qomuş</i>
<i>qavış-</i> “kavuşmak”	<i>qovuş-</i>
<i>qavışığ</i> “iki kaşın ortası”	<i>qoşuma</i>
<i>savril-</i> “savrulmak”	<i>sorul-</i>
<i>tamır</i> “damar”	<i>tomur</i>
<i>sevinç</i> “sevinç”	<i>söyünç</i>
<i>taviş</i> “ses, ayak sesi” (Karh., Çağ.)	<i>tavuş</i> “ses, ayak sesi (~ <i>tiviş</i>); fonem”
<i>telmir-</i> “yalvarırcasına / umutla bakmak”	<i>telmür-</i>
<i>temir</i> “demir”	<i>tömür</i>
<i>topıq</i> “topuk, el/ayak bileği”	<i>topuq</i>
<i>yapırğaq</i> “yaprak”	<i>yopurmaq</i> (~ <i>yapraq</i>)
<i>yavız</i> “kötü”	<i>yavuz</i>
<i>yelpi</i> “yelpazelemek”	<i>yelpü-</i>
<i>yelpigü</i> “yelpaze”	<i>yelpügüç</i>

(3) Aşağıdaki örneklerde ise yuvarlaklaşmanın sebebi belirsizdir:

ET.	ÇUy.
<i>çalğı</i> “çalğı, saz”	<i>çalğu</i>
<i>qançıq</i> “kancık” (DLT)	<i>qancuq</i>
<i>qaşıq</i> “kaşık”	<i>qoşuq</i>
<i>tanış-</i> “tanışmak”	<i>tonuş-</i>
<i>tartıq</i> “tartı; hediye”	<i>tartuq</i> “hediye”

Çağdaş Uygurcanın yazı dilinde sadece *i* ünlüsünün olmasından kaynaklı, Çağdaş Türk dilleri üzerine yapılan çalışmalarda bazı yanlışlıklar görülmektedir. Bazı araştırmacılar ET’deki bütün *ı* seslerinin Çağdaş Uygurcada *i*’ye dönüştüğünü ileri sürmektedir.² Oysa Arap Alfabeli Uygur yazısında tek “*ى*” harfi mevcut olup konuşma dilinde yerine göre hem *i* sesini hem de *ı* sesini karşılamaktadır.

2. Genişlemeler (I > A)

2. 1. Söz başındaki ve ilk hecedeki *I* ünlüsünün çoğu zaman kendini korurken nadiren ikinci hecedeki geniş düz ünlünün etkisiyle genişleyerek *a*’ya değiştiği görülür. Örneğin:

ET.	ÇUy.
<i>sıçqan</i> “sıçan, fare”	<i>çaşqan</i>
<i>ıgaç</i> “ağaç”	<i>yağaç</i> “kuru dal”

² Geniş bilgi için bk. (Yalçın, 2013: 90-91).

2. 2. İlk hece dışında veya söz sonunda görülen -I/-I > -A/-A değişimi. Bu genişleme olayının belirli bir nedeni veya kuralı yoktur. Aşağıda kategorilere ayrılarak örnekleri sıralanacaktır:

1) Sayılarda:

ET.	ÇUy.
<i>altı</i>	<i>alte</i>
<i>yéti</i>	<i>yette</i>
<i>yégirmi</i>	<i>yigirme</i>

2) Hayvan isimlerinde:

ET.	ÇUy.
<i>arı</i> “arı”	<i>here</i>
<i>böri</i> “kurt”	<i>böre</i>
<i>kirpi</i>	<i>kirpe</i>
<i>qatı</i> “defa, kez”	<i>qata</i>
<i>quzi~qozi</i> “kuzu”	<i>qoza</i>
<i>toqli</i> “kuzu ile koyun arasındaki, yaklaşık 8 aylık koyun” > <i>toqla</i> “çişmelden ³ iki yaşına gelene kadarki <i>barqa</i> ⁴	
<i>torpi</i>	<i>torpaq</i> “iki yaşını doldurmamış erkek buzağı”
<i>yıllı</i> “at, at sürüsü; çiftlik hayvanları, sığır” >	<i>yılqa</i> “at sürüsü”

3) Bazı fiillerde ve türevlerinde:

ET.	ÇUy.
<i>butı</i> - “budamak”	<i>puta-</i>
<i>butik</i> “budak, dal” < <i>butıq~butaq</i> (DLT)	<i>putaq</i> “budak, dal; kusur”
<i>ulı</i> - “ulumak”	<i>huvla-</i>
<i>usıt</i> - “susatmak”	<i>ussat-</i>
<i>yaltrı</i> - “parlamak”	<i>yaltıra-</i>
<i>yaltrık</i> “parlak, ışıltılı”	<i>yaltıraq</i>

4) Diğer isimlerde:

ET.	ÇUy.
<i>bediz</i> “süs”	<i>bézek</i>
* <i>béni</i> (ED, 348b)~ <i>méyi</i> (Uy.) > <i>méni</i> (DLT) “beyin”, <i>meje</i> (KB) > ÇUy. <i>méje</i> ;	
<i>çöpik</i> ~ <i>çöpdik/çöptik</i> (“kirli, kargaşalı (Bud.) > <i>çöpik</i> ~ <i>şöpik</i> “meyve çöpü” (DLT)” > ÇUy.	
<i>şöpek</i> “meyve çöpü”	
<i>édi</i> ~ <i>éye</i> “iye, sahip”	<i>ége</i>
<i>kemi</i> “gemi”	<i>kéme</i>
<i>kölige</i> “gölge”	<i>köleñge</i>
<i>qamçı</i> “kamçı, kırbaç”	<i>qamça</i>
<i>qonşı</i> “komşu” > <i>qoşni</i> (DLT)	<i>xoşna</i>
<i>qutı/qutu</i> “kutu”	<i>quta</i>
<i>teriñ</i> “derin”	<i>téren</i>
<i>yalıñ</i> “yalın, çıplak”	<i>yalañ</i>

³ *çişmel* “1. Üç yaşına gelen dana; 2. Henüz bir yaşına gelmeyen büyük/küçükbaş hayvan yavurusu” (UTİL, 438b)

⁴ *barqa* “altı ay ile iki yaş arasındaki *toqla*, döl” (UT_DŞL, 27).

yalpı “yayvan,” (DLT)
yığı “ağlama”⁵

yapla~yalpaq~yapılaq
yığa

Yukarıda verilen örnekler içinde, bazı kelimelerin ilk hecesinde bulunan geniş ünlülerin (*a* ve *e*) etkisiyle sondaki hecede bulunan *ı* ve *i* ünlülerinin de genişlediği söylenebilir (*qamçı* < *qamça* vb.). Bazı örneklerde oluşan *I* ünlüsündeki değişimin belirli bir sebebi yoktur (*qutı~qutu* > *quta*; *yığı* > *yığa*).

3. Art Damaksillaşma (i > ı)

Baştan belirttiğim gibi Çağdaş Uygurcanın yazı dilinde tıpkı Köktürkçe ve Eski Uygurcada olduğu gibi, *ı* ve *i* ünlüleri tek bir harfle (𐰽) gösterildiği için yazı diline bakarak kelimedeki *I* sesinin ön damaksıl /i/ mi yoksa art damaksıl /ı/ mı olduğunu ayırt edemeyiz. Ancak söylenişinde, yerine göre farklı telaffuz edildiğini anlayabiliriz. Burada verilecek olan örneklerde de söz konusu ünlünün yer aldığı kelimelerin telaffuz biçimi yansıtılacaktır.

İlk hecede ve ilk hece dışında bulunan *i* sesi genellikle korunur (*ini* “küçük erkek kardeş” > *ini*, *tiş* “diş” > *çiş*, *sid-* “işemek” > *siy-*, *kédim* > *kiyim*, *ilin-* > *ilin-* vb.); kimi örneklerde art damaksıl /ı/ sesine dönüşür. Örneğin:⁶

ET.	ÇUy. (telaffuz biçimi)
<i>isig</i> “sıcak”	<i>issiq</i>
<i>bir</i> “bir”	<i>bır</i> (<i>bır+ge</i> , <i>bır bırlep</i> “birer birer”)
<i>siη-</i> “sinmek”	<i>sıη-</i> (<i>sıη-gen</i> , <i>sıη-dür-mek</i> , <i>sıη-ış+lıq</i>)
<i>siηil</i>	<i>sıηıl</i>
<i>siηir</i>	<i>sıηır</i>
<i>til</i> “dil”	<i>tıl</i> (<i>tıl+ğa</i> , <i>tıl+da</i>)

Her ne kadar yazı dilinde art damaksıl *ı* için ayrı bir harf olmasa da telaffuz biçiminde bu ses açıkça fark edilir. Yukarıdaki örneklerin bazılarında, gövdeye ek getirildiğinde bazen incelik-kalınlık uyumunda tutarsızlık olduğu görülmektedir (*sıη-* → *sıη-gen*, *sıη-dür-mek*, *sıη-ış+lıq* vb.). Bundan ötürü Çağdaş Uygurca yazı dilinde *ı* ve *i* ünlüsünün ayrı harflerde gösterilmesi mümkün değildir.

4. Ön Damaksillaşma (ı > i)

Söz başında veya ilk hecede ve ilk hece dışında bulunan *ı* sesi genellikle korunur (*qız* > *qız*, *yıl* > *yıl*, *ıraq* > *yıraq~yıraq*; *arıq* > *ériq*, *adıq* > *éyiq*, *qızıl* > *qızıl* vb.); çok az örnekte ön damaksıl /i/ sesine dönüşür. Örneğin:

ET.	ÇUy.
<i>amtı~amdı</i> “şimdi”	<i>emdi</i> (<i>emdi+ge</i> , <i>emdi+lik+ke</i>)
<i>ıt</i> “it”	<i>it</i> (<i>it+qa</i> , <i>it+lar</i>)
<i>yaηı</i> “yeni”	<i>yéηi~yéηI</i> (<i>yéηI+lıq</i>)
<i>yılıq</i> “ılık” > <i>ılıq</i> (DLT)	<i>illıq</i> (~ <i>Illıq</i>)
<i>yıpar</i> “güzel koku”	<i>ıpar</i> (<i>ıpar+ğa</i> , <i>ıpar+lıq</i>)

Çağdaş Uygurcada telaffuzda ince /i/ ünlüsüne dönüşen örneklerde, yapım ve çekim eklerinden daha çok kalın sesli biçimlerin getirildiği gözlemlenmektedir (*yaηı* > *yéηi+lıq* vb.); ancak bu durum istikrarlı değildir (*amtı* > *emdi+ge*, *emdi+lik+ke* vb.)

⁵ Tek örnek: AYS X (635/1): *yaηku yığı ünin*.

⁶ Yalçın, çalışmasında “i ünlüsünün artdamaksillaştığı herhangi bir örnek tespit edilemedi” diye belirtir; burada gösterdiğimiz örnekler bu kapsamda değerlendirilebilir.

5. Düşme (I > -)

Az olmakla birlikte ilk hece dışında kimi zaman *-I/-I* ünlüsünün düştüğü örneklere de rastlanmaktadır. Örneğin:

ET.	ÇUy.
<i>almıla</i> “elma”(DLT)	<i>alma</i>
<i>yapırğak</i>	<i>yaprak ~yopurmaq</i>
<i>yolı</i> “kez, kere, defa” (Tekin, 2008: 191)	<i>yol</i>
<i>yorı-</i> “yürümek”	<i>yür-</i>
<i>yoriğa</i> “hızlı yürüyen at” (DLT, KB)	<i>yorga</i>

Sonuç

Türkçede düz-dar ünlü olan *I* ünlüsü dilin durumuna göre ‘ı→kalın’ ve ‘i→ince’ ünlü olarak ayrılır. Ancak yazı dilinde ise Köktürkçe, Eski Uygurca ve daha sonraki Arap harfli metinlerimizde dahi tek bir harfle hem *ı* hem *i* (hatta bazen kapalı *é*) sesi karşılanmıştır.

Çağdaş Uygurcanın yazı dilinde de aynı durum söz konusudur. Kapalı *é* için farklı bir harf kullanılırken *ı* ve *i* sesleri için bir tek *y* (ع) harfi kullanılır. Çağdaş Uygurcada *i* ünlüsü tek başına söylendiğinde koşulsuz şartsız ‘ince/ön’ ünlü olarak telaffuz edilir ancak söz içinde veya ek aldığıda ise kalın veya ince seslere bağlı olarak telaffuzda farklılık gösterir (*ilgek*, *éyiq*; *éğır*; *qır* vb). Bu yüzden *i* ünlüsü kapalı *é* ünlüsü ile birlikte ‘ara ünlüler’ kapsamında değerlendirilir. Çağdaş Uygurcada *ı* ve *i* ünlülerinin bir kelimedeki söyleniş durumunu bilmek için genellikle söz konusu kelimeye kalın sesli ve ince sesli ekler eklenerek ayırt edilebilir. Örneğin: *sériq* (söylenişi: *sériq*) →*sériq+lıq*; *sériq+lar*, *sériq+qa*; *iç-* → *iç-mek*, *iç-im+lik*. Fakat bazı sözler var ki hem kalın sesli hem de ince sesli ek alabilir Örneğin: *iş* “iş”: *iş+qa* “işe”, *iş+le-* “işlemek”; *iz* “iz”: *iz+lar* “izler”, *iz+ğa* “ize”; *iz+de-/le-* “aramak”. Bütün bunlar çağdaş Uygurca yazı dilindeki *i* ünlüsü ve söz içindeki ses özelliklerinden ibarettir.

Bu çalışmada, esas olarak ele alınan konu Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya anlamını ve genel biçimini koruyarak gelen *-içinde* /I/ ünlüsü barındıran- sözcüklerdeki /I/ ünlüsünün değişim durumudur. Bu açıdan yapılan incelemeler sonucu Eski Türkçedeki *I* ünlüsünün Çağdaş Uygurcada beş çeşit değişime uğradığı belirlenmiştir. Bunlar: 1. Yuvarlaklaşma 2. Genişleme 3. Art damaksıllaşma 4. Ön damaksıllaşma 5. Düşme. *I* ünlüsünün söz içindeki yerine göre gösterdiği değişimler örnekler ile sunulmuş, değişime yol açan kimi nedenler belirtilmiştir. Eski Türkçedeki *I* sesinin Çağdaş Uygurcadaki değişim çeşitleri içinde ‘Ön damaksıllaşma’ ve ‘Art damaksıllaşma’ özelliği sadece konuşma diline yansıyan ancak yazı dilinde gösterilemeyen değişimlerdir. Yazı diline de yansıyan değişimler ise ‘Yuvarlaklaşma’, ‘Genişleme’ ve ‘Düşme’ olmuştur.

Kısaltmalar

AYS X	GULCALI, Zemire. (202X). <i>Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur X. Kitap</i> . Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Baskıda).
ÇUy.	Çağdaş Uygurca
DLT	DANKOFF, Robert ve KELLY, James. (1985). <i>Maḥmūd al-Kāşgarī. Compendium of The The Turkic Dialects</i> . (DLT) III. Harvard University.
	KAÇALIN, Mustafa S. ve ÖLMEZ, Mehmet. (2019). <i>Mâhmud el-Kâşgarî: Dîvânu Lugâti't-Turk</i> . İstanbul: Kabcacı Yayınları.
ET.	Eski Türkçe

- HZUT TEHUR, Arslan Abdulla ve diğerkleri. (2010). *Hazırqı Zaman Uygur Tili I, II, III*. Ürümçi: Şinciang Helq Neşriyatı.
- KB ARAT, Reşit Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1959). *Kutadgu Bilig II, Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UT_DŞL HAZIRQI ZAMAN UYGUR TİLİNİN DİALÉKT VE ŞÉVİLİRİ LUĞİTİ. (2007). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- UTİL UYGUR TİLİNİN İZAHLIQ LUĞİTİ. (2011). Ürümçi: Şinciang Helq Neşriyatı.

Kaynakça

- ARAT, Reşit Rahmeti. (1947). *Kutadgu Bilig I, Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti. (1959). *Kutadgu Bilig II, Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- DANKOFF, Robert ve KELLY, James. (1985). *Maḥmūd al-Kāşyārī. Compendium of The The Turkic Dialects*. (DLT) III. Harvard University.
- ERDAL, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. 1, 2. Wiesbaden.
- GULCALI, Zemire. (202X). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Baskıda).
- HAZIRQI ZAMAN UYGUR TİLİNİN DİALÉKT VE ŞÉVİLİRİ LUĞİTİ. (2007). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- JOHANSON, Lars. (1998). "History of Turkic", *The Turkic Languages*. New York.
- KAÇALIN, Mustafa S. ve ÖLMEZ, Mehmet. (2019). *Mâhmud el-Kâşgarî: Dîvânu Lugâti't-Turk*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- OSMANOV, Mirsultan. (1990). *Hazırqı Zaman Uygur Dialéktliri*. Ürümçi: Şinciang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- SCHÖNİG, Claus. (1997a). "A New Attempt to Classify the Turkic Languages I". *Turkic Languages* I(1), s.117-133.
- SCHÖNİG, Claus. (1997b). "A New Attempt to Classify the Turkic Languages II". *Turkic Languages*. I(2), s. 262-277.
- SCHÖNİG, Claus. (1998). "A New Attempt to Classify the Turkic Languages III". *Turkic Languages*. II (1), s. 130-151.
- SCHÖNİG, Claus. (1999). "The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52 (1), pp. 63-95.
- TEHUR, Arslan Abdulla ve diğerkleri. (2010). *Hazırqı Zaman Uygur Tili I, II, III*. Ürümçi: Şinciang Helq Neşriyatı.
- TEKİN, Talat. (2003). "Türk Dili ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri*. İstanbul.
- TEKİN, Talat. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi (9).

TEKİN, Talat. (2008). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Talat ve ÖLMEZ, Mehmet. (2003). *Türk Dilleri (Giriş)*. İstanbul.

UYĞUR TİLİNİN İZAHLIQ LUĞİTİ. (2011). Ürümçi: Şinciang Helq Neşriyatı.

YALÇIN, Süleyman Kaan. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.